

گزارشی از نشست «مشهد به روایت اسناد»

نخستین نقشه مشهد را چه کسی کشید؟

سارا رنگیان

مشهد الرضا مرکز منطقه ایران شرقی و بزرگ ترین شهر مرزی خراسان بزرگ از لحاظ وسعت و جمعیت است، بادومؤلفه بزرگ شامل مرقد هشتمین امام شیعیان جهان ،علی بن موسی الرضا^(ع) و آرامگاه حکیم ابوالقاسم فردوسی با جایگاه فرهنگی که پاسدار سخن فارسی است، که اگر استاد سخن نبود، شاید امروز ما به فارسی سخن نمی گفتیم. به منظور شناخت بیشتر و بهتر مهد فرهنگی و مذهبی کشورمان، نخستین جلسه سلسله نشست های «مشهد به روایت اسناد» که شامگاه دوشنبه، بیستم تیر در خانه خراسان شهر برگزار شد، به معرفی نخستین نقشه مشهد اختصاص پیدا کرد.

رضا سلیمان نوری ، مشهدپژوه و خراسان شناس، در این نشست درباره وضعیت جغرافیایی خراسان قدیم گفت: منظور از خراسان بزرگ سه استان فعلی آن، بخشی از سمنان، افغانستان، ترکمنستان تاجیکستان، ازبکستان، بخشی از قرقیزستان، محدوده کوچکی از قزاقستان، بخش کوچکی از هندوستان است و اگر درباره خراسان دوره اواخر پارت بخواییم صحبت کنیم، می توانیم محدوده ای از چین را هم به این فهرست اضافه کنیم.

به گفته او، حکیم ابوالقاسم فردوسی حلقه ارتباط ساکنان این محدوده ها که شامل مسلمانان و غیرمسلمانان می شود، است که نقش ا را می توان در نقشه های برجای مانده از گذشته دید. اسناد ماندگار و معتبری که بسیاری از مجهولات تاریخی را حل کرده اند.

- نخستین نقشه مشهد چه زمانی ایجاد شده است؟**

نقشه های برجای مانده از مشهد قدیم بخشی از این اسناد معتبر و مهم هستند که نخستین شان ، همان است که «خانیکوف سیاح» کشیده است، نقشه ای بانمای کلی از مشهد در سال ۱۸۵۸ میلادی، (برابر با ۱۲۳۷ خورشیدی) که نام شش دروازه مهم نوغان، بالاخیابان، پایین خیابان، سراب، ارگ وعیدگاه بر آن نقش خورده است.

این خراسان پژوه در ادامه به معرفی خانیکوف می پردازد و می گوید: نیکولای ولادیمیروویچ خانیکوف، خاورشناس، جغرافی دان و مردم شناس روسی، یک مأمور حکومت تزاری روس است که سال ها در ایران به سر برده و به همین دلیل شناخت خوبی از مردم کشورمان داشته است. وی در یک بازه زمانی سرکنسول روسیه در تبریز نیز بوده و در آخرین مأموریت خود در سال ۱۸۵۷ میلادی (برابر با سال ۱۲۳۶ خورشیدی) با گروهی نه نفره، شامل فردی نظامی، زمین شناس، شیمی دان، گیاه شناس، منجم، جانور شناس، حشره شناس و دو نقشه بردار به شرق ایران می آید. در سفرنامه خانیکوف با جزئیات درباره فضای مشهد و محدود ه حرم یا عنوان «محله مقدس» صحبت شده است. او همچنین بعد از ورود به کتابخانه حضرت، فهرست کاملی از کتاب های آن زمان را ذکر می کند. بر اساس آمار درج شده در سفرنامه خانیکوف، آن زمان ۱۰۴۱ قرآن، ۲۹۹۰ کتاب ادعیه و راهنمای زائر، رساله های فقهی و دیگر کتب در این کتابخانه موجود بوده است. او حتی توانسته ریز اسناد و قفی آن زمان را هم شناسایی و فهرستی از آن ها تهیه کند. این پژوهشگر همچنین با بیان اینکه خانیکوف، مشهد را به واسطه وجود ۱۴ مدرسه، «شهر دانشگاهی» معرفی می کند، توضیح می دهد: نخستین نقشه مشهد که توسط یکی از نقشه برداران همراه خانیکوف به اسم «زارنوف» به تصویر کشیده شده، قابل فهم و قابل استفاده است و تا قبل از ترسیم آن، هیچ تصویری از فرم کلی مشهد نداریم. به گفته این خراسان شناس، این نقشه را ابتدای دوران ناصرالدین شاهی ترسیم شده است و بر اساس آن، مشهد آن زمان دارای شش دروازه اصلی شامل ارگ، سراب، دروازه بالاخیابان و پایین خیابان، نوغان و عیدگاه بوده که هر کدام به چند راه فرعی ختم می شده اند. نا گفته نماند که به دلیل میزان ورود و خروج، مهم ترین دروازه آن زمان مشهد، ورودی پایین خیابان بوده است.

مناطق مسکونی و باغ ها موارد دیگری است که در این نقشه مشخص شده که بیشتر فضای مسکونی آن زمان در جنوب شهر (پایین خیابان شامل محله عیدگاه، سرشور، بخشی از نوغان کنونی و... و فضای سبز و باغ ها در محدوده بالاخیابان (بین میدان شهدا و دروازه قوچان امروزی) بوده است.

علاوه بر این در قدیم، شهرها حول محور ارگ حکومتی ساخته می شده ولی بارگاه منور رضوی مرکز شهر مشهد بوده و ارگ در گوشه ای از شهر قرار داشته است.

در این نقشه، حرم نیز به شکل یک هشت ضلعی و فضای بقعه مانند نشان داده شده است.
سوای این، تعداد قابل قبولی مسجد در کل شهر دیده می شود و مصلای شهر هم در آن زمان، خارج از محدوده اصلی شهر (دروازه پایین خیابان) قرار داشته است.

- داشته های شهر روی نخستین نقشه**

به گفته این مشهد پژوه، بر اساس نقشه خانیکوف، شهر بیش از ۲۰ کاروان سرا که محل اسکان و تخلیه بار کاروان ها بوده، داشته است. او در ادامه با اشاره به ایستگاه گمرک حوالی ورودی پایین خیابان و پشت دروازه، این ایستگاه را دلیل اهمیت دروازه پایین خیابان می داند. مهم ترین قبرستان آن زمان هم بر اساس وسعت مشهد، قبرستان باغ رضوان امروزی است که پیش از این قتلگاه نام داشته است. البته این تنها قبرستان شهر نبوده و مشهد، قبرستانی در حاشیه دروازه پایین خیابان (در محدوده پارک وحدت، خیابان سرخس امروزی) یک قبرستان ویژه یهودی ها (در محدوده برج آسمان امروزی) به انضمام چند قبرستان کوچک دیگر نیز داشته که در این نقشه به درستی به آن ها پرداخته نشده است.

سلیمان نوری با بیان اینکه بلوک های ورودی اصلی و فرعی حرم هم در این نقشه مشخص شده است، عنوان می کند: بر این اساس حدود هفت ورودی به بقعه متبر که وجود داشته است.

نسبت تعداد کاروان سرا ها و کوره های آجرپزی و کارخانه شیشه سازی موضوع دیگری است که در این نشست به آن پرداخته شده و نشان می دهد که مشهد آن زمان بیشتر شهری زرا تی بوده است تا صنعتی و تجاری.

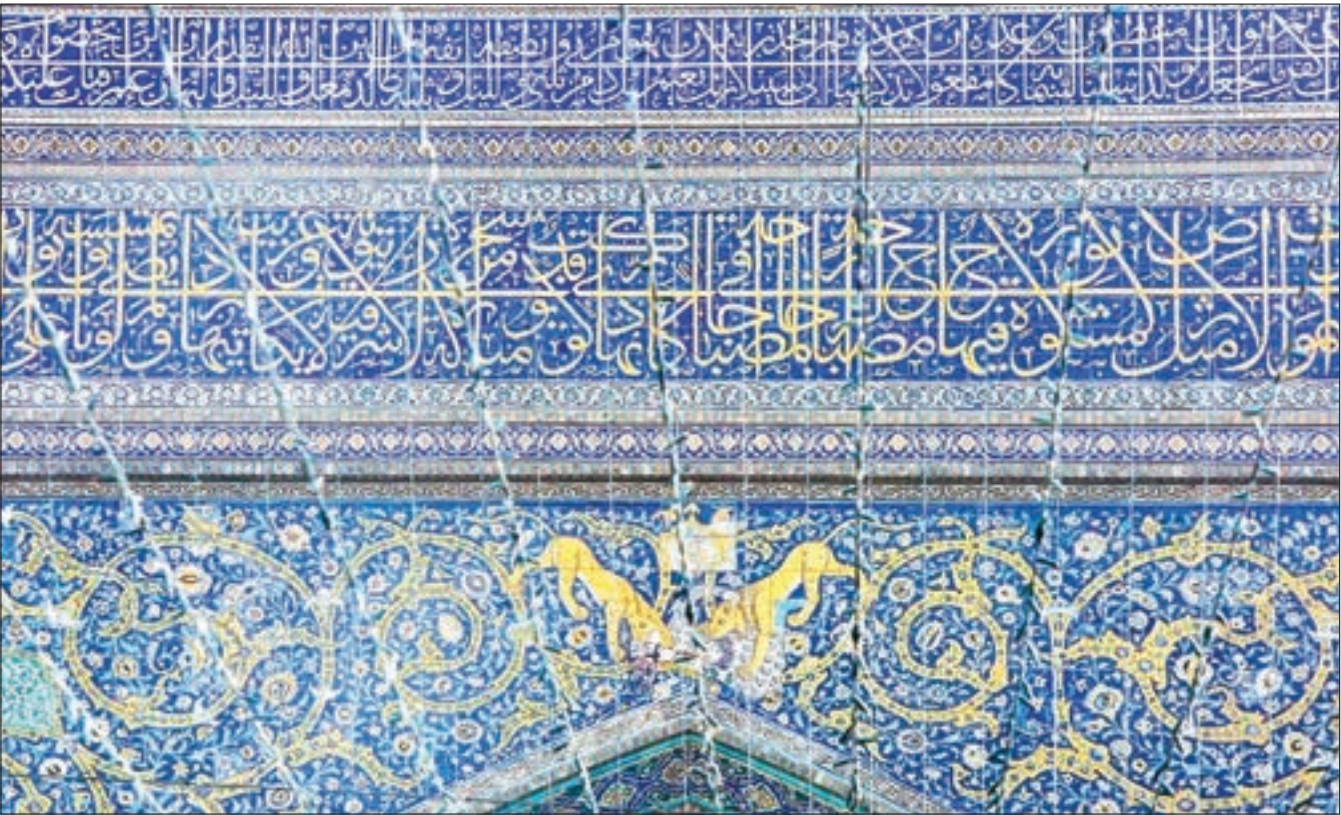
- قصه های نقشه خانیکوف**

با این همه، آنبا رها و نحوه توزیع آب درون شهر، قنات ها و ... در این نقشه مشخص نشده است که به گفته سلیمان نوری همین موارد از ضعف های این نقشه به شمار می رود ولی در کنار همه این کاستی ها، نقشه خانیکوف به عنوان نخستین نقشه، راه خوبی برای شناسایی مشهد در زمان ناصرالدین شاه است.

سرگذشت تنها کاشی تصویری نقش شده بر یکی از ایوان های حرم مطهر رضوی

شیر های قهوه خانه بر پشانی نقاره خانه

هما سعادتمند

ایوان نقاره خانه با پیچ و تاب اسلیمی شاخ و برگ های لاجوردی و اخراپی رنگش در نگاه اول نقشی و شمایللی دارد مثل بسیاری دیگر از نقاط حرم اما این ایوان که یادگار عصر صفوی است و ما مشهدی ها سال هاست آوای دل انگیز نقاره ها را از پشت بام آن شنیده ایم، تاریخ و جذابتش تنها در این یک مورد خلاصه نمی شود .

در واقع این گوشه نیلی ملانک نشان که عطر بهشت از ذره به ذره نقوش آن پراکنده است. در دل خود نقشی پنهان کرده که ر وایتگر یکی از ماجراهای تاریخی نقل شده از زندگی خورشید خراسان است، ماجرای که دوشیر باز یگر و نگهبان آن هستند. دوشیر که تنها نقاشی قهوه خانه ای به رنگ درآمده در مجموعه بناهای حرم محسوب می شوند و گزارش پیش رو نقبی است بر معرفی و بررسی ویژگی های آن.

حرم با بهشت پر گل و باغ های پردرخت نقش بسته بر دیوارها، درها و گنبد افلاک نشاتش، جهانی از رنگ ها و نگاره هاست که در هر شهودش، کشفی نهان است. یکی از این گوشه های کمتر کشف شده، نگاره نقش بسته بر پیشانی ایوان نقاره خانه است، جایی که دوشیر در حال بلعیدن مردی هستند. نقشی عجیب که تنها نمونه از سبک نقاشی قهوه خانه ای روی کاشی های حرم مطهر رضوی است. اما ماجرا از چه قرار است و این نقش با این سبک در اینجا چه می کند؟

- بر پیشانی ایوان نقاره خانه چه نقش بسته است؟**

رویه روی ایوان نقاره خانه که با یبستید، دیدنش چشمی تیز بین می خواهد که آن هم احتمالاً فقط بتواند تندی رنگ زرد نشسته بر پیکره شیرها که مثل خطی قرینه روبه روی هم قرار گرفته اند،

حکایت را آورده که مختصر آن چنین است: پس از

روایت دوشیر در دوران قاجار بر پرده های نقاشی قهوه خانه ای، کتاب های مصور چاپ سنگی و گواهی های زیارت مشهد نیز به تصویر کشیده شده است که کتاب «اسرار الشهاده» نوشته اسماعیل خان سرباز و جردی از جمله آن هاست. تصویر این کتاب که یادگار سال ۱۲۶۸ هجری قمری است، به دست یکی از مشهورترین تصویر سازان کتاب های چاپ سنگی دوره قاجار یعنی میرزا علیقلی خویی و به شکل سیاه قلم نقش خورده است. تصویر این روایت را همچنین در کتاب، «جامع المعجزات» آقابصیر عرب که متعلق به سال ۱۲۶۵ هجری قمری است، می توان دید.

این نقش، تنها کاشی تصویری حرم مطهر رضوی است

محسن حسینی، پژوهشگر بنیاد پژوهش های آستان قدس رضوی، که پیش از این درباره این نگاره تحقیق کرده است، ابتدا نقبی به تاریخ نقاشی قهوه خانه ای می زند و می گوید: «دوران قاجار را می توان دوران تحول جدید در هنر و معماری ایران دانست. در این دوره بر خلاف ادوار گذشته، سه دسته کاشی های دارای مضامین مذهبی، رزمی و بزمی (افسانه و تاریخ) و کاشی های دارای مضامین تزیینی مانند گل و مرغ تقسیم کرد.» به گفته حسینی، یکی دیگر از شیوه های نقاشی دوره قاجار که به طور گسترده در نقاشی روی کاشی نیز استفاده شده، سبک قهوه خانه ای است که به «نقاشی عامیانه یا

»نقاشی خیالی» نیز معروف است. این سبک که از دوران فتحعلی شاه باب شده است، چون در ابتدا برای ترسیم پرده های نقالی یا وقایع مذهبی مانند حوادث کربلا و به وسیله نقالان در قهوه خانه ها استفاده می شده، به این نام شهره شده که به طور عام با تازب علائق آمال اسطوره ها و اعتقادات ملی و مذهبی حاکم بر اقشار متوسط و پایین جامعه شهری ایران است. این پژوهشگر در ادامه با اشاره به اینکه «از زندگی حضرت رضا^(ع) سه مجلس یا روایت وجود دارد که بیشترین کاربرد در نقاشی قهوه خانه ای مذهبی داشته اند» توضیح می دهد: «نخستین آن ها مجلس زهر خوردن و شهادت حضرت^(ع) است. دومین روایت به پناه بردن آهوبه امام^(ع) و ضامن شدن ایشان اختصاص دارد و سومی نیز همین مجلس مأمون و حکایت شیران است.»

حسینی سپس با برشمردن ویژگی های خاص نگاره دوشیر در ایوان نقاره خانه، آن را به چند دلیل دارای اهمیت ارزیابی می کند: «اول اینکه تنها کاشی تصویری حرم مطهر رضوی است که بازگو کننده یک روایت داستانی است و تاجایی که بنده اطلاع دارم، تنها روایت کاشی کاری شده از داستان حمله شیران به حاجب در بار مأمون در ایران است. دوم آنکه این اثر از نظر هنری از معدود آثار دوره قاجار است که حاوی یک روایت تصویری روی زمینه اسلیمی پرکار (از ویژگی های سبک نقاشی در دوره صفوی) است که در آن تناسب چشمگیری میان نقوش و تصویر وجود دارد. نکته دیگر اینکه در همه تصاویر قهوه خانه ای، تصویر چهره امام رضا^(ع) هم نقش خورده ولی هاله ای از نور در اطراف خود دارد که این مهم در نقاشی ایوان نقاره خانه حذف شده است.»

روایت حمله شیران از کتاب اسرار الشهاده، ۱۲۸۶ هجری قمری

روایت حمله شیران از کتاب جامع المعجزات / سال ۱۲۶۵

حمله شیران اثر میرزا علیقلی خویی

روایت حمله شیران از کتاب اسرار الشهاده، ۱۲۸۶ هجری قمری

روایت حمله شیران از کتاب جامع المعجزات / سال ۱۲۶۵

حمله شیران اثر میرزا علیقلی خویی

روایت حمله شیران از کتاب اسرار الشهاده، ۱۲۸۶ هجری قمری

روایت حمله شیران از کتاب جامع المعجزات / سال ۱۲۶۵

حمله شیران اثر میرزا علیقلی خویی

روایت حمله شیران از کتاب اسرار الشهاده، ۱۲۸۶ هجری قمری

روایت حمله شیران از کتاب جامع المعجزات / سال ۱۲۶۵

حمله شیران اثر میرزا علیقلی خویی

روایت حمله شیران از کتاب اسرار الشهاده، ۱۲۸۶ هجری قمری

روایت حمله شیران از کتاب جامع المعجزات / سال ۱۲۶۵

حمله شیران اثر میرزا علیقلی خویی

روایت حمله شیران از کتاب اسرار الشهاده، ۱۲۸۶ هجری قمری

روایت حمله شیران از کتاب جامع المعجزات / سال ۱۲۶۵

حمله شیران اثر میرزا علیقلی خویی

روایت حمله شیران از کتاب اسرار الشهاده، ۱۲۸۶ هجری قمری

روایت حمله شیران از کتاب جامع المعجزات / سال ۱۲۶۵

حمله شیران اثر میرزا علیقلی خویی

روایت حمله شیران از کتاب اسرار الشهاده، ۱۲۸۶ هجری قمری

روایت حمله شیران از کتاب جامع المعجزات / سال ۱۲۶۵

حمله شیران اثر میرزا علیقلی خویی

روایت حمله شیران از کتاب اسرار الشهاده، ۱۲۸۶ هجری قمری

روایت حمله شیران از کتاب جامع المعجزات / سال ۱۲۶۵

حمله شیران اثر میرزا علیقلی خویی

روایت حمله شیران از کتاب اسرار الشهاده، ۱۲۸۶ هجری قمری

روایت حمله شیران از کتاب جامع المعجزات / سال ۱۲۶۵

حمله شیران اثر میرزا علیقلی خویی

روایت حمله شیران از کتاب اسرار الشهاده، ۱۲۸۶ هجری قمری

روایت حمله شیران از کتاب جامع المعجزات / سال ۱۲۶۵

حمله شیران اثر میرزا علیقلی خویی

روایت حمله شیران از کتاب اسرار الشهاده، ۱۲۸۶ هجری قمری

روایت حمله شیران از کتاب جامع المعجزات / سال ۱۲۶۵

حمله شیران اثر میرزا علیقلی خویی

روایت حمله شیران از کتاب اسرار الشهاده، ۱۲۸۶ هجری قمری

روایت حمله شیران از کتاب جامع المعجزات / سال ۱۲۶۵

حمله شیران اثر میرزا علیقلی خویی

روایت حمله شیران از کتاب اسرار الشهاده، ۱۲۸۶ هجری قمری

روایت حمله شیران از کتاب جامع المعجزات / سال ۱۲۶۵

حمله شیران اثر میرزا علیقلی خویی

روایت حمله شیران از کتاب اسرار الشهاده، ۱۲۸۶ هجری قمری

روایت حمله شیران از کتاب جامع المعجزات / سال ۱۲۶۵

حمله شیران اثر میرزا علیقلی خویی

روایت حمله شیران از کتاب اسرار الشهاده، ۱۲۸۶ هجری قمری

روایت حمله شیران از کتاب جامع المعجزات / سال ۱۲۶۵

حمله شیران اثر میرزا علیقلی خویی

روایت حمله شیران از کتاب اسرار الشهاده، ۱۲۸۶ هجری قمری

روایت حمله شیران از کتاب جامع المعجزات / سال ۱۲۶۵

حمله شیران اثر میرزا علیقلی خویی

روایت حمله شیران از کتاب اسرار الشهاده، ۱۲۸۶ هجری قمری

روایت حمله شیران از کتاب جامع المعجزات / سال ۱۲۶۵

حمله شیران اثر میرزا علیقلی خویی

روایت حمله شیران از کتاب اسرار الشهاده، ۱۲۸۶ هجری قمری

روایت حمله شیران از کتاب جامع المعجزات / سال ۱۲۶۵

حمله شیران اثر میرزا علیقلی خویی

روایت حمله شیران از کتاب اسرار الشهاده، ۱۲۸۶ هجری قمری

روایت حمله شیران از کتاب جامع المعجزات / سال ۱۲۶۵

حمله شیران اثر میرزا علیقلی خویی

روایت حمله شیران از کتاب اسرار الشهاده، ۱۲۸۶ هجری قمری

روایت حمله شیران از کتاب جامع المعجزات / سال ۱۲۶۵

حمله شیران اثر میرزا علیقلی خویی

روایت حمله شیران از کتاب اسرار الشهاده، ۱۲۸۶ هجری قمری

روایت حمله شیران از کتاب جامع المعجزات / سال ۱۲۶۵

حمله شیران اثر میرزا علیقلی خویی

روایت حمله شیران از کتاب اسرار الشهاده، ۱۲۸۶ هجری قمری

روایت حمله شیران از کتاب جامع المعجزات / سال ۱۲۶۵

حمله شیران اثر میرزا علیقلی خویی

روایت حمله شیران از کتاب اسرار الشهاده، ۱۲۸۶ هجری قمری

روایت حمله شیران از کتاب جامع المعجزات / سال ۱۲۶۵

حمله شیران اثر میرزا علیقلی خویی

روایت حمله شیران از کتاب اسرار الشهاده، ۱۲۸۶ هجری قمری

روایت حمله شیران از کتاب جامع المعجزات / سال ۱۲۶۵

حمله شیران اثر میرزا علیقلی خویی

روایت حمله شیران از کتاب اسرار الشهاده، ۱۲۸۶ هجری قمری

روایت حمله شیران از کتاب جامع المعجزات / سال ۱۲۶۵

حمله شیران اثر میرزا علیقلی خویی

روایت حمله شیران از کتاب اسرار الشهاده، ۱۲۸۶ هجری قمری

روایت حمله شیران از کتاب جامع المعجزات / سال ۱۲۶۵

حمله شیران اثر میرزا علیقلی خویی

روایت حمله شیران از کتاب اسرار الشهاده، ۱۲۸۶ هجری قمری

روایت حمله شیران از کتاب جامع المعجزات / سال ۱۲۶۵

حمله شیران اثر میرزا علیقلی خویی

روایت حمله شیران از کتاب اسرار الشهاده، ۱۲۸۶ هجری قمری

روایت حمله شیران از کتاب جامع المعجزات / سال ۱۲۶۵

حمله شیران اثر میرزا علیقلی خویی

روایت حمله شیران از کتاب اسرار الشهاده، ۱۲۸۶ هجری قمری

روایت حمله شیران از کتاب جامع المعجزات / سال ۱۲۶۵

حمله شیران اثر میرزا علیقلی خویی

روایت حمله شیران از کتاب اسرار الشهاده، ۱۲۸۶ هجری قمری

روایت حمله شیران از کتاب جامع المعجزات / سال ۱۲۶۵

حمله شیران اثر میرزا علیقلی خویی

روایت حمله شیران از کتاب اسرار الشهاده، ۱۲۸۶ هجری قمری

روایت حمله شیران از کتاب جامع المعجزات / سال ۱۲۶۵

حمله شیران اثر میرزا علیقلی خویی

روایت حمله شیران از کتاب اسرار الشهاده، ۱۲۸۶ هجری قمری

روایت حمله شیران از کتاب جامع المعجزات / سال ۱۲۶۵

حمله شیران اثر میرزا علیقلی خویی

روایت حمله شیران از کتاب اسرار الشهاده، ۱۲۸۶ هجری قمری

روایت حمله شیران از کتاب جامع المعجزات / سال ۱۲۶۵

حمله شیران اثر میرزا علیقلی خویی

روایت حمله شیران از کتاب اسرار الشهاده، ۱۲۸۶ هجری قمری

روایت حمله شیران از کتاب جامع المعجزات / سال ۱۲۶۵

حمله شیران اثر میرزا علیقلی خویی

روایت حمله شیران از کتاب اسرار الشهاده، ۱۲۸۶ هجری قمری

روایت حمله شیران از کتاب جامع المعجزات / سال ۱۲۶۵

حمله شیران اثر میرزا علیقلی خویی

روایت حمله شیران از کتاب اسرار الشهاده، ۱۲۸۶ هجری قمری

روایت حمله شیران از کتاب جامع المعجزات / سال ۱۲۶۵

حمله شیران اثر میرزا علیقلی خویی

روایت حمله شیران از کتاب اسرار الشهاده، ۱۲۸۶ هجری قمری

روایت حمله شیران از کتاب جامع المعجزات / سال ۱۲۶۵

حمله شیران اثر میرزا علیقلی خویی

روایت حمله شیران از کتاب اسرار الشهاده، ۱۲۸۶ هجری قمری

روایت حمله شیران از کتاب جامع المعجزات / سال ۱۲۶۵

حمله شیران اثر میرزا علیقلی خویی

روایت حمله شیران از کتاب اسرار الشهاده، ۱۲۸۶ هجری قمری

روایت حمله شیران از کتاب جامع المعجزات / سال ۱۲۶۵

حمله شیران اثر میرزا علیقلی خویی

روایت حمله شیران از کتاب اسرار الشهاده، ۱۲۸۶ هجری قمری

روایت حمله شیران از کتاب جامع المعجزات / سال ۱۲۶۵

حمله شیران اثر میرزا علیقلی خویی

روایت حمله شیران از کتاب اسرار الشهاده، ۱۲۸۶ هجری قمری

روایت حمله شیران از کتاب جامع المعجزات / سال ۱۲۶۵

حمله شیران اثر میرزا علیقلی خویی

روایت حمله شیران از کتاب اسرار الشهاده، ۱۲۸۶ هجری قمری

روایت حمله شیران از کتاب جامع المعجزات / سال ۱۲۶۵

حمله شیران اثر میرزا علیقلی خویی

روایت حمله شیران از کتاب اسرار الشهاده، ۱۲۸۶ هجری قمری

روایت حمله شیران از کتاب جامع المعجزات / سال ۱۲۶۵

حمله شیران اثر میرزا علیقلی خویی

روایت حمله شیران از کتاب اسرار الشهاده، ۱۲۸۶ هجری قمری

روایت حمله شیران از کتاب جامع المعجزات / سال ۱۲۶۵

حمله شیران اثر میرزا علیقلی خویی

روایت حمله شیران از کتاب اسرار الشهاده، ۱۲۸۶ هجری قمری

روایت حمله شیران از کتاب جامع المعجزات / سال ۱۲۶۵

حمله شیران اثر میرزا علیقلی خویی

روایت حمله شیران از کتاب اسرار الشهاده، ۱۲۸۶ هجری قمری

روایت حمله شیران از کتاب جامع المعجزات / سال ۱۲۶۵